

Original Article

The Application of Perfect Active Participles as Present Active Participles in Persian Classical Texts and a Critique of the Hypothesis of Substituting Active Participles with Passive Participles

Masoud Rastipour¹

1. Introduction

In a number of Classical Persian texts, one occasionally encounters forms that are morphologically identifiable as passive participles but exhibit a functional profile that diverges from their canonical passive interpretation. These forms refer to an entity—animate or otherwise—that performs an action in the present or future, or is habitually or continuously characterized by a particular state. Semantically, therefore, they encode agent-oriented meaning typically associated with the present active participle.

Although these forms are traditionally labeled “passive participles” on morphological grounds, their interpretation regularly involves an agent who has previously engaged in an action or undergone a state whose relevance persists. Notably, in the cases examined here, the temporal reference of the action or state is not necessarily confined to the past, thereby challenging conventional categorial assignments.

This study first reassesses the descriptive criteria employed in Persian grammaticography for the classification of participial constructions; it then demonstrates that certain morphologically perfect participles in both historical Persian and contemporary usage may assume syntactic and interpretive functions typically associated with imperfective agentive participles. Finally, it offers a principled analysis of the semantic and diachronic mechanisms licensing this functional extension.

1. Researcher, The Written Heritage Research Institute, Tehran, Iran; email: masoud.rastipour@mirasmaktoob.net.

 <https://orcid.org/0009-0009-6475-493X>

 <https://doi.org/10.48308/hlit.2025.239913.1395>

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

2. Research Background

The categorial and functional properties of participial formations in Persian have been the subject of extensive scholarly treatment, and virtually every authoritative grammar of Persian devotes consideration to the opposition between active and passive participles. Within this tradition, Abolghasemi characterizes the construction consisting of an intransitive past stem + -e/-a as a “past-oriented active participle”, while Farshidvard, identifying -e/-a as a “resultative/perfective adjectival suffix,” argues that although such derivatives are not uniformly passive in interpretation, they nevertheless exhibit a consistent retrospective temporal value. Both scholars thus indirectly gesture toward what the present study conceptualizes as the “perfect active participle”, a category that remains underexamined.

The only focused examination of cases where a perfect active participle (e.g., *fahmīde*) replaces an expected Present active participle (e.g., *fahmande*) in Classical Persian is found in two articles by Haji-Seyyed-Aghaei. Her explanation, which attributes the alternation to a phonological substitution of -ande with -īde, is demonstrably incorrect. As this study argues, the phenomenon is not phonological in origin but results from semantic and morphosyntactic reanalysis.

3. Discussion

A prominent participial formation derived from verbal bases in Persian involves the structure “past stem + -e” (alternatively, “present stem + -te/-de”), which is conventionally described in most Persian grammars as a passive participle. However, as widely acknowledged in the literature, these participles do not uniformly encode patientivity and, in certain contexts, may convey an agentive interpretation. Specifically, participles formed via “past stem + -e” can denote a completed past event with present relevance, functioning semantically as active rather than passive. Owing to their semantic alignment with the resultative or perfect domain, as well as their formal resemblance to the participial component in perfect constructions, this study designates them as perfect active participles (*ṣefat-e fā`elī-ye naqlī*).

A second type of participle, traditionally labeled the active participle, is formed through “present stem + -ande” and denotes an agent who performs an action or possesses a property habitually, continuously, or without temporal restriction. This study refers to this category as the present active participle (*ṣefat-e fā`elī-ye moẓāre`*).

In Classical Persian texts, there are instances in which perfect active participles appear in syntactic or semantic roles typically associated with present active participles. In regular verb classes, the only distinction between forms such as *fahmīde* (“having understood”) and *fahmande* (“understanding”) is orthographic. Consequently, many editors of historical texts have normalized these forms, thereby inadvertently erasing important evidence. Haji-Seyyed-Aghaei attributed the residual attestations to a phonological substitution of -ande with -īde. Nevertheless, occurrences involving irregular verb stems indicate that neither scribal error nor phonological change can account for all cases. For example, the form *delkhaste* (“weary”) in the *Shahnameh* cannot plausibly be derived from any hypothetical *delkhalande*; it must be analyzed as a perfect active participle functioning in a present role.

The replacement of a present active participle by a perfect active participle can be explained semantically along two pathways:

1. A past action or state that attributes a property to its referent (i.e., a perfective active participle) may license the interpretation of the referent as performing the action or instantiating the state in the present, or more generally, as possessing the property habitually or in a timeless sense. Gradually, the present or generalized aspect of the action/state comes to dominate, relegating the original past-event component to a subordinate semantic layer. Consequently, the participle is reanalyzed as denoting a present or habitual property, functioning as a present active participle.
2. A past-performed action or a state ascribed to the referent in the past, which confers a property upon it (i.e., a perfective active participle), has the potential to persist in the referent and render it a permanent bearer of the property denoted by the action or state. In other words, when the action or state is iterable or continuous, the referent comes to instantiate a property that signifies a durable or habitual disposition to perform the action or possess the state. Consequently, the participle is reinterpreted as denoting a present active property, reflecting the referent's ongoing or permanent attribution of the action or state.

This semantic shift from perfective active to present active interpretation may occur diachronically or operate synchronically without necessitating a historical continuum.

4. Conclusion

In Persian, the construction “past stem + -e” can give rise to participles that encode an agentive referent who performed an action in the past whose effects extend into the present. These forms are appropriately analyzed as perfect active participles. In both classical and modern texts, such participles are occasionally deployed in syntactic and semantic contexts typically reserved for present active participles (*present stem + -ande*). In fact, it can be argued that in Persian, one structural means of attributing to a referent an action or state without temporal delimitation is the use of the perfective active participial construction—formed by “past stem + -e” (or alternatively “present stem + -te/-de”).

Keywords: historical grammar of Persian language, text editing, passive participle, perfect active participle, present active participle

دوفصلنامه تاریخ ادبیات

دوره ۱۸، شماره ۲، (پیاپی ۸۹ / ۲) پاییز و زمستان ۱۴۰۴

مقاله علمی - پژوهشی

صفحه ۲۳۰ تا ۲۴۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۲۶

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۲۱

کاربرد صفت فاعلی نقلی به عنوان صفت فاعلی مضارع در متون قدیم و نقدی بر فرضیه ابدال صفت فاعلی به صفت مفعولی

مسعود راستی پور^۱

چکیده

در غالب دستورهای فارسی، «بن ماضی + ه» را صفت مفعولی می نامند، در حالی که هر گاه بن ماضی از مصدری لازم گرفته شده باشد، صورت «بن ماضی + ه» از آن، نوعی صفت فاعلی خواهد بود. این صفت فاعلی به عملی اشاره می کند که موصوف صفت در گذشته انجام داده، اما نتیجه آن تا کنون باقی مانده است؛ از این روی آن را «صفت فاعلی نقلی» می خوانیم. در زبان فارسی (چه امروز و چه در متون قدیم) بعضی صفت های فاعلی نقلی در جایگاهی به کار رفته اند که عادتاً صفت فاعلی مضارع (بن مضارع + ه) در آن به کار می رود. این کاربردها گاه در متن های تصحیح شده، به علت نآشنایی مصححان، از میان رفته اند و گاه موجب خطا در معنی کردن ابیات و عبارات شده اند. در این مقاله کوشیده ام تا چرایی و چگونگی کاربرد صفت های فاعلی نقلی به عنوان صفت فاعلی مضارع را روشن سازم و بعضی شواهد از کاربرد این نوع از صفت های فاعلی را از متون استخراج کنم و به دست دهم. همچنین این تحقیق فرضیه ابدال صفت فاعلی به صفت مفعولی را، در مواردی که در این تحقیق مورد بررسی قرار گرفته است، زیر سؤال

۱. پژوهشگر مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب، تهران، ایران. masoud.rastipour@mirasmaktoob.net

 <https://orcid.org/0009-0009-6475-493X>

 <https://doi.org/10.48308/hlit.2025.239913.1395>

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

می‌برد و نشان می‌دهد که آنچه در اینجا اتفاق افتاده است نوعی فرآیند صرفی است، نه فرآیندی آوایی.

کلیدواژه‌ها: دستور تاریخی زبان فارسی، تصحیح متن، صفت مفعولی، صفت فاعلی نقلی، صفت فاعلی مضارع

۱. مقدمه

در برخی متون قدیم، به صورت پراکنده و کم‌بسامد، صفت‌های مفعولی‌ای هست که کاربرد شناخته‌شده صفت مفعولی را ندارند. این صفت‌ها به کسی / چیزی اطلاق شده‌اند که در زمان حال یا آینده یا همیشه فعلی را انجام می‌دهد یا به صورت پیوسته دارای حالتی است. در واقع این صفت‌های مفعولی معنایی را حمل می‌کنند که عادتاً صفت فاعلی حامل آن است. این صفت‌ها، که با توجه به ساختارشان صفت مفعولی نامیده می‌شوند، حاوی معنی فاعلی هستند و عادتاً به فاعلی اشاره می‌کنند که در گذشته عملی را انجام داده یا حالتی به او اسناد داده شده است (اگرچه در موارد محل بحث در این مقاله انجام عمل یا اتصاف به حالت محدود به گذشته نیست). از این روی، و با توجه به آنچه در بخش سپسین این گفتار آمده است، در این مقاله آن‌ها را «صفت فاعلی نقلی» می‌خوانیم.

نگارنده در تعلیقات دیوان ازرقی، برای توجیه ضبط برخی ابیات آن دیوان، به اختصار به این مسئله پرداخته و آن را از راه کاربرد صفت فاعلی ماضی به‌عنوان صفت فاعلی مضارع توجیه کرده بود (راستی‌پور، ۱۳۹۸: ۲۹۷-۲۹۸). سپس تر، احمدرضا قائم‌مقامی عنوان «صفت فاعلی ماضی» را نادرست دانست و «صفت فاعلی نقلی» را به جای آن پیشنهاد کرد؛ عنوانی که با صفات مورد نظر از دیدگاه صوری هم‌خوان تر است.^۱ پیش از نگارنده، حاجی سیدآقایی در مقاله‌ای با عنوان «در باره چگونگی ابدال صفت فاعلی به مفعولی» (حاجی سیدآقایی، ۱۳۹۱) به این گونه صفات پرداخته و آن‌ها را از راه ابدال پسوند صفت فاعلی (= نده) به «— یده» توجیه کرده است. در این مقاله بر آنم که پس از اثبات وجود این ویژگی در متون قدیم و توصیف چگونگی ایجاد آن، نشان دهم علت ایجاد این نوع صفت‌ها نه ابدالی آوایی، که فرآیندی معنایی بوده است.

۲. صفت فاعلی نقلی چیست؟

نویسندگان دستور زبان فارسی از دیر زمانی مفهوم «صفت مفعولی» را با ساختار آن پیوند داده‌اند و «بن ماضی + — ه» را، در هر حال، صفت مفعولی دانسته‌اند.^۲ از میان دستورهای رایج، در دستور ختیمپور «بن ماضی + — ه» یکی از ساخت‌های صفت فاعلی دانسته شده است:

و— همچنین با افزودن های غیر ملفوظ به آخر ماضی مطلق نوعی صفت فاعلی حاصل شود که آن را «وجه وصفی» نامند، مانند: رفته، گفته، دیده و غیر آنها؛ چنانکه درین مصراع: ای حرفته پی صید غزالان سوی صحرا <.

(ختیمپور، ۱۳۸۹: ۵۶)

همچنین ابوالقاسمی «بن ماضی لازم + — ه» را «صفت فاعلی گذشته» می‌داند (ابوالقاسمی، ۱۳۸۹: ۲۱۹). فرشیدورد نیز جز آنکه «— ه» را یکی از «پسوندهای صفت‌ساز مفعولی» می‌داند، مدخلی با عنوان «پسوندهای صفت‌ساز گذشتگی» می‌آورد و در توضیح آن می‌گوید:

یعنی آنکه صفت گذشته معروف به صفت مفعولی می‌سازد و آن پسوند «ه» است که شرح آن گذشت مانند: «رفته»، «آمده»، «کشته». باید دانست که همه این صفت‌ها مفعولی نیستند مثل: رفته و نشسته ولی همه بر گذشته دلالت می‌کنند.

(فرشیدورد، ۱۳۸۴: ۲۸۰)

مراد فرشیدورد از «شرح آن گذشت» ظاهراً توضیح کوتاهی است که در بخش «ساختمان‌های فعال و غیرفعال اشتقاقی» آورده‌است:

«ه» صفت گذشتته: مانند: رفته، گسسته، گشته، دیده که پسوندی صفت‌ساز است.

(همان: ۱۴۷)

به هر تقدیر، از این اشاره کوتاه فرشیدورد به نظر می‌رسد که او «بن ماضی + ه» را «صفت گذشتته» می‌داند که می‌تواند مفعولی یا فاعلی باشد (ظاهراً آنچه فرشیدورد برگزیده، در قیاس با آنچه دیگر دست‌نویسان برگزیده‌اند، نزدیک‌ترین نام به واقعیت این‌گونه صفات است).

برخی دیگر از دست‌نویسان، هر «بن ماضی + ه» ای را صفت مفعولی / اسم مفعول دانسته‌اند، اما به این نکته اشاره کرده‌اند که هر گاه بن ماضی از فعلی لازم / ناگذر گرفته‌شود، صفت مفعولی حاصل از آن معنای فاعلی دارد (انوری — احمدی گیوی، ۲۵۳۶، ج ۲: ۷؛ صادقی — ارزنگ، ۱۳۵۸: ۱۳۳). طالقانی شرط یادشده را قید نکرده و تنها گفته‌است «صفت مفعولی گاهی معنای صفت فاعلی می‌دهد» (طالقانی، ۱۳۵۹؛ منقول از ایمانی — خسروی، ۱۳۹۵: ۷۵). انوری — احمدی گیوی نیز بعدها افزوده‌اند:

ساخت صفت مفعولی برخی از فعل‌های متعدی نیز مانند فعل‌های لازم گاهی معنی فاعلی می‌دهد: فهمیده، دریده.^۳

(انوری — احمدی گیوی، ۱۳۷۹: ۱۳۹)

اما موضوع مهم دیگری که ایشان به آن اشاره کرده‌اند این است:

این صفت‌ها که ساخت مفعولی و معنای فاعلی دارند، فرقیان با صفت فاعلی آن است که صفت فاعلی به انجام‌دهنده کار در زمان حال یا آینده یا هر سه زمان دلالت می‌کند، ولی این صفات فقط به انجام‌دهنده کار در گذشته دلالت دارند.

رونده، یعنی آنکه الان یا در آینده و یا همیشه می‌رود؛ ولی رفته، یعنی آنکه در گذشته رفته است: ...

(همانجا)

از آنچه گفته‌شد برمی‌آید که بسیاری از دست‌نویسان از وجود نوعی صفت فاعلی با ساختار «بن ماضی + ه» آگاه بوده‌اند و برخی نیز به این نکته توجه داشته‌اند که این نوع صفت فاعلی، بر خلاف انواع مشهور صفت فاعلی، ناظر به انجام عملی در گذشته است (= ماضی نقلی، زیرا نتیجه عمل انجام‌شده تا اکنون باقی است)، نه عملی در اکنون یا آینده یا همیشگی (= مضارع).

اما این که تمامی «بن ماضی + ه»ها را صفت مفعولی بشماریم اشکالاتی ایجاد می‌کند. در بسیاری موارد نمود آشکار نام بر ذات پنهان صاحب نام غلبه می‌یابد و کسی که، مثلاً، «رمیده» را صفت مفعولی می‌خواند، هنگام تحلیل آگاهانه آن (نه هنگام کاربرد ناآگاهانه و طبیعی اش)، از یاد می‌برد که این کلمه صفت کسی / چیزی است که در گذشته عمل «رمیدن» را انجام داده‌است، نه این که مفعول این عمل قرار گرفته‌باشد (طبعاً سخن درباره کسی است که با دستور زبان آشنایی کمتری داشته‌باشد).

اشکال اخیر را در یک نمونه عملی بررسی می‌کنیم تا سخن آشکارتر شود. اگر کسی نوشته‌باشد «خوشبختی آهوی رمیده‌ایست که اهلی نمی‌شود»، پژوهشگر تقریباً آشنا به دستور زبان فارسی در توصیف ویژگی دستوری این جمله می‌نویسد: کاربرد صفت مفعولی به‌عنوان صفت فاعلی. نتیجه این توصیف آن است که:

۱. پژوهشگر خود تعجب می‌کند از این که صفت مفعولی به‌جای صفت فاعلی نشسته‌است:

۲. خواننده به این گمان می‌افتد که گاهی صفتی که باید به آن‌که / آنچه فعل بر او واقع شده‌است اطلاق شود، به آن‌که / آنچه فعل از او صادر شده اطلاق می‌شود.

در نهایت، آن نام‌گذاری کم‌دقت موجب گمراهی محقق می‌شود (آن‌گونه که حاجی‌سیدآقایی همراه شده‌است) و حقیقت امر را پنهان می‌کند و فرایند رخ‌داده را عجیب‌تر از آنچه هست می‌نماید. محقق یا آن «رمیده» را صورت مصحّف «رمنده» می‌پندارد (پندار خطایی که بسیاری از مصححان بدان دچار شده‌اند) و یا به جست‌وجوی توجیهی برای تبدیل «رمنده» به «رمیده» می‌پردازد، زیرا آن نام‌گذاری این واقعیت را که «نوعی صفت فاعلی معنایی مشابه نوعی دیگر از صفت فاعلی یافته» از او پوشیده داشته‌است.

با توجه به پیشینه‌ای که گفته‌شد و از آنجا که بسیاری از صفت‌هایی که از «بن ماضی + ه» ساخته می‌شوند در واقع صفت‌های فاعلی هستند، در این مقاله این‌گونه صفت‌ها را، که به فاعلی اطلاق می‌شود که در زمان گذشته عملی را انجام داده یا حالتی به او اسناد داده شده و اثر آن فعل یا اسناد تا اکنون باقی است، «صفت فاعلی نقلی» و دیگر انواع صفت فاعلی (یعنی انواع مشهور صفت فاعلی) را، که به فاعلی اطلاق می‌شود که در حال یا آینده یا همیشه فعلی را انجام می‌دهد یا پیوسته حالتی را داراست، «صفت فاعلی مضارع» می‌نامیم.

۳. چگونگی کاربرد صفت فاعلی نقلی به‌عنوان صفت فاعلی مضارع

اگر از کسی معنی «ازخودگذشته» را پرسید، احتمالاً می‌گوید «ویژگی آن‌که به‌خاطر کسی یا چیزی، حاضر است جان یا مال خود را فدا کند»^۴ (انوری، ۱۳۸۱: زیر مدخل)، یا شخص ازخودگذشته کسی است که «نفع دیگران را به نفع خود ترجیح می‌دهد»، «به‌خاطر دیگران ایثار می‌کند» یا چیزهایی از این قبیل؛ به هر روی بعید است کسی بگوید ازخودگذشته کسی است که «خود را فراموش کرده‌است»، مگر در صورتی که بر حسب ظاهر کلمه آن را معنی کند. در واقع اگر این صفت را، آن‌گونه که امروز کاربرد دارد، با فعل خودش معنی کنیم، آن معنی چنین است: آنکه از [منفعت] خود می‌گذرد.

ممکن است گفته‌شود که معنی ازخودگذشته همان است که از ظاهرش برمی‌آید، اما شخصی که خود را فراموش کرده، بر اساس ویژگی «ازخودگذشته بودن» که در او به ثبوت رسیده‌است رفتار می‌کند و از این روست که هنگام معنی کردن صفت «ازخودگذشته» درباره رفتارهای همیشگی (آنچه از صفت فاعلی مضارع برمی‌آید) سخن می‌گوییم. پاسخ آن است که این صفت قطعاً در لایه‌های زیرین خود «صفت فاعلی نقلی» است و درباره این موضوع در بند بعد توضیح خواهیم داد؛ سخن بر سر آن است که در حال حاضر، این صفت، در سطحی‌ترین لایه خود، حامل معنایی است که از یک «صفت فاعلی مضارع» انتظار می‌رود: کسی که کاری می‌کند. مقایسه «ازخودگذشته» با، مثلاً، «ازجان‌گذشته» نشان می‌دهد که در صفت اول تغییری رخ داده که در دومی اتفاق نیفتاده‌است. در تعریف ازجان‌گذشته گفته‌اند: «ویژگی آن‌که برای رسیدن به هدفی با شجاعت آماده مرگ است»^۵ (همان:

کاربرد صفتِ فاعلیِ نقلی به‌عنوانِ صفتِ فاعلیِ مضارع در متون قدیم و نقدی بر فرضیهٔ ابدال صفتِ فاعلی به صفتِ مفعولی مسعود راستی‌پور ۲۳۷

زیر مدخل). پیداست که آن که «حاضر است جان یا مال خود را فدا کند» (حاضر است از خود بگذرد)، عملِ مورد اشارهٔ صفت را اکنون یا در آینده یا همیشه انجام خواهد داد، اما آنکه «آمادهٔ مرگ است» (از جان گذشته‌است) پیش از این عملِ مورد اشارهٔ صفت را انجام داده‌است.

نگاهی به سابقهٔ کاربرد «ازخودگذشته» تفاوت دو صورت ماضی و مضارع آن را بهتر نشان می‌دهد و چگونگی رواج آن در کاربرد اخیر را روشن‌تر می‌سازد. ظاهراً قدیم‌ترین کاربرد این صفت در شعر امیرخسرو دهلوی است:

جام می از دست هشیاران مجلس تیره گشت مفردی ازخودگذشته، دردی‌آشامی کجاست؟

(امیرخسرو دهلوی، ۱۳۶۱: ۷۱)

آن‌گونه که پیداست معنی «ازخودگذشته» در این بیت با معنی امروزی آن کاملاً متفاوت است. در اینجا این صفت، در کنار «مفرد» و در تضاد با «هشیار»، به معنی «آن که نفس خود را رها کرده است» به کار رفته و کاملاً یک صفت فاعلی نقلی است. همچنین است در این بیت از نظیری نیشابوری:

ازخودگذشته دامن پرهیز تر نکرد در چشمه‌ای که خضر و سکندر وضو کنند

(نظیری نیشابوری، ۱۳۴۰: ۱۶۸)^۶

نیز در این بیت از زلالی خوانساری:

ایاز آن عارف ازخودگذشته ز خود بی خود شده تا خویش گشته...

(زلالی خوانساری، ۱۳۸۴: ۸۲۸)

در تمام این شواهد «ازخودگذشته» مفهومی عرفانی است و به عارفی اشاره دارد که از وجود خود خالی شده‌است. به‌مرور کاربرد این صفت گسترش یافته و در بافت‌هایی غیرعرفانی نیز، همچنان به معنی شخصی که نفسانیات را ترک کرده، به کار رفته‌است:

خلف او میان علی عظیم که بسیار شخص اهل و ازخودگذشته وارسته است تا حال در قید حیات است.

(آرزو، ۱۳۸۵: ۱۰۲)

بعدتر این صفت در وصف کسی که به خود اهمیتی نمی‌دهد به کار رفته‌است:

مرهم به زخم کهنهٔ من می‌نهی، چه سود؟ ازخودگذشته از پی درمان نمی‌رود

(برقعی، ۱۳۸۶، ج ۸: ۷۲۰} از احمد حیدریکی)

و از همین جاست که این صفت فاعلی نقلی نشانه‌های مضارع شدن را آشکار می‌سازد: اگرچه فعل «گذشتن» در گذشته انجام شده، موصوف صفت اکنون «به خود اهمیتی نمی‌دهد». قدم بعدی آن است که آن بخش ماضی، که عملاً برای گوینده و شنونده اهمیتی ندارد، فراموش شود (/ کمرنگ شود) و در لایه بیرونی معنای صفت، تنها بخش مضارع معنای آن باقی بماند:

... اما انگار در زمانه امروزی جدی نگرفتن احساسات مردم ایران که نشان داده‌اند از قضا سر بزنگاه بسیار از خودگذشته هستند، مرسوم است.

(تارنمای روزنامه شرق، ۱۳۹۷)

سازوکار و روند تغییر کاربرد «ازخودگذشته» بی‌گمان از آنچه گفته شد پیچیده‌تر است و بسیاری جزئیات در این تحلیل از قلم افتاده‌است. در این جا تنها قصد داشتیم خط کلی این تطوّر را، آن گونه که منطقاً باید رخ داده‌باشد و شواهد نیز آن را تأیید می‌کند، ترسیم کنیم، تا روند تغییر معنایی یک نمونه را، از صفت فاعلی نقلی به صفت فاعلی مضارع، نشان دهیم. به‌طور کلی ظاهراً این فرایند از دو راه رخ می‌دهد:

۱. انجام عملی یا داشتن حالتی در گذشته، که موصوف را حائز صفتی می‌کند (= صفت فاعلی نقلی)، موجب می‌شود که موصوف، در زمان حاضر یا به‌صورت کلی، عملی انجام دهد یا حالتی بدو اسناد داده‌شود. به‌مرور، عمل یا حالت کنونی / کلی بر عمل انجام‌شده در گذشته غلبه می‌یابد و آن را به لایه‌های زیرین معنی می‌راند و در نتیجه، صفت یادشده بر عمل یا حالت کنونی / کلی حمل می‌شود (= صفت فاعلی مضارع).

۲. عملی که در گذشته انجام شده یا حالتی که در گذشته به موصوف اسناد داده شده و او را حائز صفتی کرده‌است (= صفت فاعلی نقلی) قابلیت آن را دارد که در موصوف پایدار بماند و او را به موصوف دائمی صفت دلالت‌کننده بر آن عمل یا آن حالت بدل کند. در واقع آن عمل یا آن حالت قابل تکرار یا تداوم است، در نتیجه، موصوف حائز صفتی می‌شود که به اّتصاف دائمی او به انجام عملی یا داشتن حالتی دلالت می‌کند (= صفت فاعلی مضارع).

نمونه صورت نخست همان صفت «ازخودگذشته» است. نتیجه گذشتن از خود آن است که شخص دیگر به خود اهمیتی نمی‌دهد و می‌تواند فداکاری کند. در نهایت، آن که فداکاری می‌کند با صفت «ازخودگذشته» توصیف می‌شود و در کنار آن، «ازخودگذشتگی» به کنایه به معنی «فداکاری» به کار می‌رود (نک. انوری، ۱۳۸۳: زیر مدخل).

نمونه صورت دوم صفت «کارآمد» (نک. انوری، ۱۳۸۱: زیر مدخل، معنی ۲) است که صورت کوتاه‌شده «به‌کارآمده»^۷ است (نک. همان: زیر مدخل). شخص باید خاصیتی داشته‌باشد تا به کار بیاید و شخصی که به کار آمده آن خاصیت را ابراز کرده و احتمالاً آن خاصیت در او پایدار است، در نتیجه این شخص همواره به کار می‌آید.

اما روند تاریخی‌ای که درباره «ازخودگذشته» گفته‌شد الزماً در تمام موارد اتفاق نیفتاده‌است، حتی بهتر است بگوییم در غالب موارد چنین روندی در کار نبوده‌است. آنچه درباره «ازخودگذشته» آمد نمود عملی اولین صورتی است که در بالا گفته‌شد. در واقع برخی صفات فاعلی نقلی در فارسی این قابلیت را دارند که معنایی مضارع را حمل کنند و بروز این قابلیت موقوف پشت سر گذاشتن سیری تاریخی نیست و احتمالاً بسیاری از این صفات فاعلی از ابتدا در معنی مضارع به کار رفته‌اند.

۴. شواهدی از متون قدیم

شواهدی که آمد امروز هم در زبان فارسی کاربرد دارد و کاربرد «ازخودگذشته»، به‌عنوان صفت فاعلی مضارع، متأخر است. شواهد کاربرد «به‌کارآمده» به‌عنوان صفت فاعلی مضارع در متون قدیم را می‌توان در فرهنگ بزرگ سخن مشاهده کرد. صفت دیگری که امروز برای فارسی‌زبانان آشناست «فهمیده» است که به‌معنی «دارای فهم، دانا» به کار می‌رود (نک. همان: زیر مدخل). اما برای آن که نشان دهیم این نوع کاربرد در زبان فارسی از قدیم رواج داشته‌است و کاربردی متأخر یا محدود به چند مورد یادشده نیست، برخی شواهد از متون قدیم به دست می‌دهیم.

- ناشناخت / ناشناخته (= ناشناسنده، منکر)

و این دوازده جزو همه کافرند و ناشناخت، و نامزد آتش دوزخ.

(حکیم سمرقندی، ۱۳۹۲: ۱۶۳)

ویامدند برادران یوسف و درشدند برو بشناخت ایشان را و ایشان او را ناشناخت بودند [ترجمه: وَجَاءَ إِخْوَةَ يُوسُفَ فَدَخَلُوا عَلَيْهِ فَعَرَفَهُمْ وَهُمْ لَهُ مُنْكَرُونَ].

(سورآبادی، ۱۳۳۸، ج ۱: ۴۱۰)

همچنین در بسیاری ترجمه‌های مورد بررسی در فرهنگ‌نامهٔ قرآنی، «منکر» به «ناشناخته» و «ناشناخت» برگردانده شده‌است (نک. یاحقی، ۱۳۸۹، ج ۳: ۱۴۴۲).

- تاخته (= تازنده)

احمد گفت من چون از خلیفه این بشنودم عقل از من زایل شد و بازگشتم و برنشستم... و دو سه سوار تاخته فرستادم بخانه بودلف، و من اسب تاختن گرفتم چنانکه ندانستم که در زمینم یا در آسمان.

(بی‌بھی، ۲۵۳۶: ۲۱۶؛ همو، ۱۳۸۸، ج ۱: ۱۶۳)^۸

گهی آید آن زنگی تاخته ز سیمین سپر نیمی انداخته

(اسدی طوسی، ۱۳۵۴: ۷)

- خسته (= خلنده)

... ز کشور به نزدیک خویش آورید بگفت آن جگرخسته خوابی که دید

(فردوسی، ۱۳۸۶، ج ۱: ۶۰)^۹

- بوده (= باشنده)

آن است از خبرهای دیه‌ها، کمی برخوانیم بر تو، از آن [برخی] برجای‌بوده است و [برخی] نیست‌شده است [ترجمه: ذَلِكَ مِنْ أَنْبَاءِ الْقُرَى نَقُصُّهُ عَلَيْكَ مِنْهَا قَائِمٌ وَحَصِيدٌ].

(ترجمهٔ تفسیر طبری، ج ۳: ۷۲۳/۴)

ملکا عاشق جمال توئیم

منتظر بوده جلال توئیم

(سنائی غزنوی، ۱۳۶۰: ۱۱۰)

رخسار تو زیر زلف مشکین

صبحی است مقیم بوده شام

(جهان ملک خاتون، ۱۳۷۴: ۳۲۷)

- **شده** (= شونده)، **آمده** (= آینده)

غرق می شود در آب و بیرون می آید اینت شگفت

که آنست هم به آب فرو شده و هم بر سر آب آمده [ترجمه: لَهُ مِنْ رَأْسِ طَافٍ]

(مقامات حریری، ۱۳۶۵، ج ۲: ۳۰۰)

- **شتافته** (= شتابنده)

در قرآن شماره ۴ (فرهنگ لغات قرآن خطی آستان قدس رضوی: ۲۳۷) و در قرآن شماره ۲ (یاحقی، ۱۳۸۹: ۸۳۱/۲) آستان قدس رضوی، «سابحات» به «شتافتگان» ترجمه شده است.

شواهد یاد شده نشان می دهد که کاربرد صفت فاعلی نقلی به عنوان صفت فاعلی مضارع از روزگاری دور در زبان فارسی رواج داشته است. اما رایج ترین این گونه صفت ها دو صفت «بایسته» و «شایسته» (و مشتقات آن ها) هستند که نشان می دهند کاربرد صفت فاعلی نقلی به عنوان صفت فاعلی مضارع، در ناخودآگاه اهل زبان، بیش از آنچه گفتیم طبیعی و رایج بوده است.

۵. نقدی بر نظریه ابدال صفت فاعلی به صفت مفعولی

تا کنون کوشیدیم که تمامی شواهد از میان افعال بی قاعده گزیده شود (جز صورت جعلی «فهمیده» که امروز رواج دارد و از ساختار آن آگاهیم) تا احتمال تصحیف صفت فاعلی مضارع (بن مضارع + نده) به صفت فاعلی نقلی (بن ماضی + ه) وجود نداشته باشد. اما نتیجه دیگری که از بررسی شواهد یاد شده حاصل می شود آن است که درمی یابیم اگر کسی «خلیده» را به معنی «خلنده» به کار برده باشد (نک. ازرقی هروی، ۱۳۹۸: بیت ۱۸ و یادداشت آن)، این کاربرد نیز چیزی از نوع «بایسته» و «شایسته» و «به کار آمده» است و هیچ ارتباطی با ابدال پسوند صفت فاعلی (صورت «_ نده» از آن) به «_ یده» ندارد. در واقع اتفاقی که برای صفت های ساخته شده از افعال باقاعده و جعلی افتاده همان است که برای صفت های ساخته شده از افعال بی قاعده افتاده است.

تقریباً تمامی شواهدی که حاجی سیدآقای (۱۳۹۱: ۲۱۸-۲۲۰) برای ابدال پسوند صفت فاعلی به «_ یده» ارائه کرده است از راه کاربرد صفت فاعلی نقلی به عنوان صفت فاعلی مضارع قابل توضیح است.^{۱۰} پیش از این گفته شد که غالب صفت های مفعولی (صرف نظر از آن که ستاک به کاررفته در آن ها گذرا یا ناگذر باشد) می توانند صفت فاعلی نقلی باشند و شواهد یاد شده همگی از همین دست اند؛ تنها فاعلی بودن برخی از این صفت ها قدری نامأنوس است. برای مثال، در شواهدی که حاجی سیدآقای یاد کرده است، کسی که در گذشته دیگری را آمرزیده باشد «آمرزیده» است و کسی که چیزی را آشامیده باشد «آشامیده»، از «بازگردیدن» صفت فاعلی نقلی «بازگردیده» ساخته می شود و از «پراکتیدن» صفت فاعلی نقلی «پراکتیده»

«آمرزیده»، «آشامیده» و «پراکنیده» می‌توانند، بسته به خواست گوینده، صفت مفعولی هم باشند). تنها دو مورد از این شواهد است که نمی‌توان آن‌ها را صفت فاعلی نقلی دانست:

۱. «پیش‌شویدگان» که در جلد دوم فرهنگنامهٔ قرآنی (ص ۸۳۲، ستون ۲) در ترجمهٔ «سابقین» آمده‌است؛

۲. «ناگیریده» که در یکی از دست‌نویس‌های تفسیر نسفی به‌جای «ناگیرنده» آمده‌است.

علت توجه‌ناپذیر بودن این دو صفت از راه صفت فاعلی نقلی آن است که ظاهراً مصدرهای «شویدن» و «گیریدن» در جایی دیده نشده‌است. اما نکتهٔ مهمی که حاجی‌سیدآقایی خود بدان اشاره کرده این است که «تکرار فراوان این کاربرد احتمال خطای کاتبان را ضعیف می‌کند». آن‌گونه که پیداست، در حال حاضر تنها دو شاهد از این کاربرد (یعنی مواردی که نمی‌توان به شیوه‌ای جز تبدیل آوایی توجیه‌شان کرد) در دست داریم و این مسئله احتمال خطای کاتبان را بسیار قوت می‌بخشد. اما چرا باید پذیرفت که دیگر شواهد ارائه‌شده در مقالهٔ پیشین از همان نوع صفت فاعلی نقلی هستند؟ زیرا پیش از این با شواهدی که قطعاً ابدالی در آن‌ها رخ نداده‌است نشان دادیم که صفت فاعلی نقلی در زبان فارسی می‌تواند مانند صفت فاعلی مضارع به کار رود و فرایند تغییر معنی نقلی به مضارع را نیز روشن ساختیم. حال برای آن‌که بپذیریم فرایند دیگری نیز در کار بوده‌است باید شواهدی داشته‌باشیم که از راه فرایند اثبات‌شدهٔ پیشین قابل توجیه نباشند. در تفسیر نسفی بارها «گیرنده» به کار رفته‌است و این که در یک موضع، تنها در یک نسخه، این صفت به‌صورت «گیریده» آمده احتمالاً حاصل چیزی جز تصحیف نمی‌تواند بود. دربارهٔ «پیش‌شویدگان» نیز کار از همین قرار است و در میان چندین «پیش‌شونده» و «پیش‌رونده» و «پیشی‌کننده»، این یک مورد به احتمال بسیار حاصل تصحیف (یا حتی غلط چاپی یا اشتباه در خواندن نسخه یا...) است. جالب است که در همین صفحه «سابق» بارها به «پیشی‌گرفته» و «پیش‌گرفته» و «پیش‌شده» ترجمه شده‌است که هر سه مؤید توضیح پیشین (صفت فاعلی نقلی به‌عنوان صفت فاعلی مضارع) هستند.

اما مسئلهٔ مهم دیگری که حاجی‌سیدآقایی در تحلیل خود از نظر دور داشته، آن است که به‌فرض درستی این تحلیل، ابتدا باید «—نده» ای وجود داشته‌باشد تا پس از آن به «—یده» ابدال شود. او در مقاله‌ای دیگر (حاجی‌سیدآقایی، ۱۳۸۴) سه شاهد از کاربرد «—نده» به دست داده که از دو قرآن (قرآن‌های ۵۳ و ۵۵ آستان قدس) استخراج شده‌است (شاهدی از تبدیل پسوند صفت فاعلی به «—یده» در هیچ یک از این دو قرآن ارائه نشده‌است). هر دوی این قرآن‌ها (یکی قطعاً و یکی احتمالاً) در سدهٔ هفتم کتابت شده‌است و با این حساب دربارهٔ رواج تلفظ «—نده» پیش و پس از این قرن اطمینانی نداریم و از سوی دیگر، بر اساس این شواهد معدود، محدودهٔ جغرافیایی رواج این تلفظ را نمی‌توان چندان وسیع به حساب آورد، حال آن‌که شواهد ابدال صفت فاعلی به صفت مفعولی (به‌فرض صحت تحلیل حاجی‌سیدآقایی) در بسیاری قرآن‌های مترجم دیده‌می‌شود. پر واضح است که کاتبان در مشکول کردن دست‌نوشته‌های خود بخل می‌ورزیده‌اند و ممکن است برخی دیگر از آنان (جز کاتبان قرآن‌های ۵۳ و ۵۵) نیز «—نده» تلفظ می‌کرده‌باشند، اما این تلفظ در دست‌نوشته‌هایشان نمودی نیافته‌باشد؛ با این حال، پیش از آن‌که شاهدی بر رواج گستردهٔ این تلفظ یافته شود، نمی‌توان بر اساس آن، کاربردی گسترده (هم به‌لحاظ جغرافیایی و هم تاریخی) را توجیه کرد.

نکتهٔ بسیار مهمی که بی‌توجهی به وجود دو نوع صفت فاعلی، یعنی صفت فاعلی نقلی و صفت فاعلی مضارع، در زبان فارسی موجب غفلت از آن می‌شود، تفاوت صفت فاعلی در فارسی و عربی است: صفت فاعلی نقلی و صفت فاعلی مضارع هنگام ترجمه به عربی تفاوت خود را از دست می‌دهند (یعنی «رسوب‌کرده» و «رسوب‌کننده» هر دو به «راسب» ترجمه می‌شوند؛ قس. شاهد ارائه‌شده از ترجمهٔ مقامات حریری در بخش پیشین). به همین

قیاس، هنگام ترجمه به فارسی، ممکن است مترجمی یک صفت فاعلی عربی را معادل صفت فاعلی نقلی بگیرد و مترجمی دیگر همان صفت فاعلی عربی را معادل صفت فاعلی مضارع بداند. برای مثال، ممکن است مترجمی که «بالغة» را به «رسیده» برگردانده است (حاجی سیدآقایی، ۱۳۹۱: ۲۱۸) واقعاً آن صفت را ناظر بر کسی دانسته باشد که «رسیده است»، نه کسی که «می‌رسد». از همین قبیل است ترجمه «معرض» به «برگردیده» و ترجمه «ذائق» به «چشیده» (همان: ۲۱۸-۲۱۹). به هر روی ممکن است برخی از شواهدی که نگارنده و حاجی سیدآقایی از متون مترجم به دست داده‌اند نمونه‌هایی از کاربرد صفت فاعلی نقلی به‌عنوان صفت فاعلی مضارع نباشد.

حاصل سخن آن که در بسیاری متون نشانه‌های کاربرد صفت فاعلی نقلی به‌عنوان صفت فاعلی مضارع به چشم می‌خورد، اما این نشانه‌ها پراکنده و کم‌بسامد است. متأسفانه احتمال دارد که بسیاری از مصححان نشانه‌های این‌گونه کاربردها را، به گمان تصحیف «نده» به «یده» (در افعال باقاعده و جعلی)، از متون زدوده‌باشند^{۱۱} و باید در میان نسخه‌بدل‌های متون مصحح به دنبال دیگر شواهد این کاربرد بود، مشروط به آن که مصححان به گمان آن که چنین دیگرنوشت‌هایی «غلط واضح فاضح» است، آن‌ها را به کل نادیده نگرفته باشند.

۶. نتیجه

در این مقاله پس از آن که نشان دادیم بعضی صفت‌های ساخته‌شده از «بن ماضی + ه» صفت فاعلی هستند و نام صفت فاعلی نقلی را برای این نوع صفت‌ها پیشنهاد کردیم (در مقابل صفت فاعلی مضارع که از «بن مضارع + ه» ساخته می‌شود)، کوشیدیم تا فرایند معنایی‌ای را که موجب می‌شود بعضی صفت‌های فاعلی نقلی در زبان فارسی بتوانند به‌عنوان صفت‌های فاعلی مضارع به کار روند شرح دهیم. این فرایند معنایی به دو شکل عمل می‌کند: یکی تکرار عملی یا استمرار اسناد حالتی به موصوف؛ دوم ایجاد صفتی در موصوف که در او پایدار می‌ماند. این هر دو فرایند موجب می‌شود که موصوف صفت فاعلی نقلی، آن صفت را در اکنون و آینده نیز حفظ کند و در نتیجه صفت او تبدیل به صفت فاعلی مضارع شود. پیشتر حاجی سیدآقایی کوشیده بود که، برای نمونه، کاربرد «خلیده» به جای «خلنده» را با فرایندی آوایی توضیح دهد، اما توجیه او اشکال بزرگی دارد: کاربرد «خسته» به جای «خلنده» را چگونه می‌توان توجیه کرد؟ از این روی می‌توان اطمینان داشت که آنچه با آن سروکار داریم نوعی فرایند معنایی است، نه فرایندی آوایی.

پی‌نوشت

۱. داوران محترم مجله تاریخ ادبیات درباره این نام‌گذاری دو دیدگاه متفاوت را طرح کرده‌اند که یادکرد آن‌ها سودمند خواهد بود:
نخست. علت اینکه در دستور زبان فارسی «رفته است» را ماضی نقلی می‌خوانیم این است که این ساخت در تبدیل نقل قول مستقیم به غیرمستقیم استفاده می‌شود (به بیان زبان‌شناسان، از ساخت‌هایی است که برای گواه‌نمایی به کار می‌رود). این در حالی است که صفت‌ها این کاربرد گواه‌نمایانه را ابدأ ندارند و دلیلی ندارد به آن‌ها نقلی بگوییم (مگر به اعتبار یک تشابه ظاهری). در مقاله حاضر اتفاقاً ماضی بهتر است، زیرا حداقل می‌تواند به معنی رویدادی باشد که پیش از نقطه مرجع اتفاق افتاده است. برای مثال «درس خوانده» کسی است که پیش از نقطه مرجع (مثلاً اکنون) درسش را خوانده و تمام کرده است.
دوم. اطلاق عنوان «صفت نقلی» به این نوع صفت‌ها، اگرچه مسئله تناقض دلالت زمانی را مرتفع می‌کند، ولی کارکرد این صفات را به یکی از کاربردهای آن، که نقل رخداد است، محدود می‌کند و نام‌گذاری جامعی نیست. پیشنهاد می‌شود به پیروی از دستوریانی مانند ارژنگ و لازار، اصطلاح «صفت فعلی کامل» جایگزین شود که نه تنها دلالت زمان را معطوف به حال یا گذشته نمی‌کند و آن را لزوماً فاعلی یا مفعولی نمی‌داند، بلکه روشن می‌کند که چرا این عناصر می‌توانند بر رخداد تمام / کامل شده‌ای در گذشته دلالت کنند که اثر و نتیجه آن تا اکنون باقی است.

این نگارنده دربارهٔ این دیدگاه‌ها داوری نمی‌تواند کرد و از این روی فعلاً به همان نام‌گذاری صوری اکتفا می‌کند. امید می‌رود که زبان‌شناسان در این باب به جمع‌بندی و نظر قطعی دست یابند.

۲. برخی زبان‌شناسان تحلیل نکوازی «بن مضارع + -ته/-ده» را به دلایل مختلف، از جمله دلایل تاریخی، بر آنچه در متن آمد ترجیح نهاده‌اند. این تحلیل احتمالاً با چگونگی کاربرد صفاتی که در این مقاله محل سخن‌اند هم‌خوان‌تر باشد.

آنچه پس از این از بعضی کتب دستور نقل می‌شود احتمالاً برای دستوریان زیاده‌گویی و توضیح‌واضحات به شمار رود، اما نگارنده دایره مخاطبان خود را گسترده‌تر در نظر گرفته‌است.

۳. «دریده» معنی فاعلی ندارد و به‌نادرست در اینجا آمده‌است.

۴. تأکید از نگارنده است.

۵. تأکید از نگارنده است.

۶. این شاهد و بسیاری شواهد دیگر این مقاله با بهره‌گیری از «بیکرهٔ متون فرهنگستان زبان و ادب فارسی» فراهم آمده‌است.

۷. مراد از «کوتاه‌شده» آن است که حرف اضافه (= به) از آن افتاده‌است. وگرنه «کارآمد» صورت کوتاه‌شدهٔ «کارآمده» نیست و می‌تواند مستقلاً ساخته شده‌باشد.

۸. مصحح کتاب، علی‌اکبر فیاض، در حاشیه دربارهٔ این کلمه گفته‌است: «محل تأمل است، شاید: بتاخت».

۹. خالقی مطلق پس از «جگرخسته» ویرگول نهاده و آن صفت را کنایه از ضحاک دانسته‌است، که صحیح نیست.

۱۰. برخی از شواهدی که او برای دیگر ابدال‌ها ارائه کرده نیز از همین راه قابل توضیح است که در این‌جا بدان‌ها نمی‌پردازیم.

۱۱. علی‌اصغر ابراهیمی وینبچه در تصحیح خود از گرشاسب‌نامه (زیر چاپ) بعضی از این موارد را یافته و نشان داده‌است.

منابع

- آرزو، سراج‌الدین علی (۱۳۸۵) مجمع النفایس (بخش معاصران)، به‌تصحیح میرهاشم محدث، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- ابوالقاسمی، محسن (۱۳۸۹) دستور تاریخی زبان فارسی. تهران: سمت.
- ازرقی هروی (۱۳۹۸) دیوان، تحقیق و تصحیح مسعود راستی‌پور و محمدتقی خلوصی، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- اسدی طوسی، ابونصر علی بن احمد (۱۳۵۴) گرشاسب‌نامه، به‌اهتمام حبیب یغمائی، تهران: کتابخانه طهوری.
- امیرخسرو دهلوی (۱۳۶۱) دیوان کامل، به‌کوشش م. درویش، تهران: سازمان انتشارات جاویدان.
- انوری، حسن و حسن احمدی گیوی (۲۵۳۶) دستور سال چهارم آموزش متوسطهٔ عمومی فرهنگ و ادب، تهران: وزارت آموزش و پرورش.
- انوری، حسن و حسن احمدی گیوی (۱۳۷۹) دستور زبان فارسی ۲، ویرایش دوم، تهران: فاطمی.
- انوری، حسن (به سرپرستی) (۱۳۸۱) فرهنگ بزرگ سخن، تهران: سخن.
- انوری، حسن (به سرپرستی) (۱۳۸۳) فرهنگ کنایات سخن، تهران: سخن.
- ایمانی، علی و خدیجه خسروی (۱۳۹۵) بررسی مقایسه‌ای شش اثر دستور زبان فارسی: از دستور سخن میرزا حبیب اصفهانی تا دستور زبان انوری گیوی، تهران: سخن.
- برقی، محمدباقر (۱۳۸۶) سخنوران نامی معاصر ایران، قم: دارالعلم.
- بیهقی، ابوالفضل محمد بن حسین (۲۵۳۶) تاریخ بیهقی، تصحیح علی‌اکبر فیاض، مشهد: دانشگاه فردوسی.
- بیهقی، ابوالفضل محمد بن حسین (۱۳۸۸) تاریخ بیهقی، به‌کوشش محمدجعفر یاقعی و مهدی سیدی، تهران: سخن.
- بیکرهٔ متون فرهنگستان زبان و ادب فارسی، در دسترس در <https://dadegan.apll.ir>
- تارنمای «کتابخانه دیجیتال نور»، در دسترس در <https://noorlib.ir>
- تارنمای روزنامهٔ شرق، ۱۹ مهر ۱۳۹۷، ش ۳۲۶۵
- ترجمهٔ تفسیر طبری (۱۳۹۳) به‌تصحیح و اهتمام حبیب یغمائی، تهران: دانشگاه تهران.

- جهان‌ملک خاتون (۱۳۷۴) دیوان کامل، به کوشش پوران‌دخت کاشانی راد و کامل احمدنژاد، تهران: زوّار.
- حاجی سیدآقایی، اکرم‌السادات (۱۳۸۴) «نگاهی به پسوند "نده" و تحولات آن»، فصلنامه پژوهش‌های ادبی، ش ۹ و ۱۰ (پاییز و زمستان)، ص ۴۷-۷۴.
- حاجی سیدآقایی، اکرم‌السادات (۱۳۹۱) «درباره چگونگی ابدال صفت فاعلی به مفعولی»، دستور، ش ۸: ص ۲۱۳-۲۲۶.
- حکیم سمرقندی، ابوالقاسم اسحاق بن محمد (۱۳۹۲) ترجمه السواد الاعظم، به اهتمام عبدالحی حبیبی، تهران: دانشگاه تهران.
- خیامپور، عبدالزّسول (۱۳۸۹) دستور زبان فارسی، تبریز: ستوده.
- راستی‌پور، مسعود (۱۳۹۸) ← ازرقی، ۱۳۹۸ (تعلیقات)
- زلالی خوانساری، محمدحسین (۱۳۸۴) کلیات، به کوشش سعید شفیعیون، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- سنائی غزنوی، ابوالمجد مجدود بن آدم (۱۳۶۰) مثنویهای حکیم سنائی، با تصحیح و مقدمه سید محمدتقی مدرس رضوی، تهران: بابک.
- سورآبادی، ابوبکر عتیق نیشابوری (۱۳۳۸) ترجمه و قصه‌های قرآن از روی نسخه موقوفه بر تربت شیخ جام، به کوشش یحیی مهدوی و مهدی بیانی، تهران: دانشگاه تهران.
- صادقی، علی‌اشرف و غلامرضا ارژنگ (۱۳۵۸) دستور سال چهارم آموزش متوسطه عمومی فرهنگ و ادب، تهران: وزارت آموزش و پرورش.
- طالقانی، سید کمال (۱۳۵۹) اصول دستور زبان فارسی، تهران-اصفهان: امیرکبیر-مشعل.
- فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۸۶) شاهنامه، به کوشش جلال خالقی مطلق، تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی.
- فرشیدورد، خسرو (۱۳۸۴) دستور مفصل امروز، تهران: سخن.
- لازار، ژیلبر (۱۳۹۳) دستور زبان فارسی معاصر، ترجمه مهستی بحرینی، با توضیحات و حواشی هرمز میلانیان، تهران: هرمس.
- مقامات حریری (۱۳۶۵) ترجمه فارسی از مترجمی ناشناس، پژوهش علی رواقی، تهران: مؤسسه فرهنگی شهید محمد رواقی.
- نرم‌افزار «درج ۳»
- نظیری نیشابوری، محمدحسین (۱۳۴۰) دیوان، به کوشش مظاهر مصفا، تهران: امیرکبیر-زوّار.
- یاحقی، محمدجعفر (زیر نظر) (۱۳۸۹) فرهنگنامه قرآنی، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.

References

- (11 Oct 2018). *Shargh Newspaper*, No. 3265. <https://www.sharghdaily.com>
- Abolghasemi, M. (2010). *Historical Grammar of Persian Language*. Tehran: SAMT. [In Persian]
- Anvari, H. & Ahmadi Givi H. (1977). *12th-Grade Grammar of General Education: Culture and Literature*. Tehran: Ministry of Education. [In Persian]
- Anvari, H. & Ahmadi Givi H. (2000). *Persian Grammar 2* (2nd ed.). Tehran: Fatemi. [In Persian]
- Anvari, H. (2004). *Dictionary of Persian Idioms*. Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Anvari, H. (ed.) (2002). *Great Dictionary of Sokhan*. Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Arezou, S. A. (2006). *Majma' al-Nafā'is* (Contemporary Section) (M. H. Mohaddes, ed.). Tehran: Iranian Cultural Heritage and Great Personalities Society. [In Persian]
- Asadi Tusi, A. (1975). *Garshāsp-nāmeḥ* (H. Yaghmai, ed.). Tehran: Tahouri Library. [In Persian]
- Azraqī Heravī (2019). *Divān of Azraqī* (M. Rastipour & M.T. Kholousi, eds.). Tehran: Library, Museum, and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly. [In Persian]

- Beyhaqi, A. F. (1977). *Tārīkh-e Beyhaqī* (A. A. Fayyaz, ed.). Mashhad: Ferdowsi University. [In Persian]
- Beyhaqi, A. F. (2009). *Tārīkh-e Beyhaqī* (M. J. Yahaqi & M. Sayyedi, eds.). Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Borqa'i, M. B. (2007). *Famous Contemporary Iranian Orators*. Qom: Dar al-Elm. [In Persian]
- “Darj 3” software.
- Dehlavi, A. K. (1982). *Divān* (M. Darvish, ed.). Tehran: Javidan Publications Organization. [In Persian]
- Farshidvard, K. (2004). *Detailed Contemporary Grammar*. Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Ferdowsi, A. Q. (2007). *Shāhnāmeḥ* (J. Khaleqi Motlaq, ed.). Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia. [In Persian]
- Haji-Seyed-Aghaei, A. (2005). “A Look at the Suffix ‘-ande’ and Its Developments”. *Literary Studies Quarterly*, (9–10): 47–74. [In Persian]
- Haji-Seyed-Aghaei, A. (2012). “On the Substitution of Active Adjectives with Passive Ones”. *Dastur*, (8): 213–226. [In Persian]
- Hakim Samarqandi, A. Q. (2013). *Al-Sawād al-A'zam* (Persian trans.; A. Habibi, ed.). Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Imani, A. & Khosravi K. (2016). *A Comparative Study of Six Persian Grammar Works: From Mirza Habib Isfahani's Dastur-e Sokhan to Anvari Givi's Grammar*. Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Jahan-Malek Khatun. (1995). *Complete Divān* (P. Kashani Rad & K. Ahmadnejad, eds.). Tehran: Zavvar. [In Persian]
- Khayyampour, A. (2010). *Persian Grammar*. Tabriz: Sotoudeh. [In Persian]
- Lazard, G. (2014). *Contemporary Persian Grammar* (Mahasti Bahraini, trans.; notes & commentary by Hormoz Milaniyan). Tehran: Hermes. [In Persian]
- Maqāmāt Ḥarīrī*. (1986). (A. Ravaqi, ed.). Tehran: Shahid Mohammad Ravaqi Cultural Institute. [In Persian]
- Naziri Neyshaburi, M. H. (1961). *Divān* (M. Mosaffa, ed.). Tehran: Amirkabir–Zavvar. [In Persian]
- Noor Library. <https://noorlib.ir>
- Sadeqi, A. A. & Arzhang, G. R. (1979). *12th-Grade Grammar of General Education: Culture and Literature*. Tehran: Ministry of Education. [In Persian]
- Sanā'ī Ghaznavī, M. (1981). *Mathnavīhā-ye Hakīm Sanā'ī* (M. T. Modarres Razavi, ed.). Tehran: Babak. [In Persian]
- Surabadi, A. B. (1959). *Translation and Stories from the Qur'an from the Manuscript Endowed at Sheikh Jām's Tomb* (Y. Mahdavi & M. Bayani, eds.). Tehran: University of Tehran. [In Persian]

- Ṭabarī. (2014). *Tafsīr-e Ṭabarī* (Persian trans.; H. Yaghma'i, ed.). Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Taleghani, K. (1980). *Principles of Persian Grammar*. Tehran–Isfahan: Amir Kabir–Mashal. [In Persian]
- The Text Corpus of the Academy of Persian Language and Literature. <https://dadegan.apll.ir>
- Yahaqi, M. J. (ed.) (2010). *A Dictionary of Qur'anic Words*. Mashhad: Foundation for Islamic Studies of Astan Quds Razavi. [In Persian]
- Zolali Khansari, M. H. (2005). *Kolliyāt* (S. Shafiyun, ed.). Tehran: Library, Museum, and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly. [In Persian]